

ŞİA'DA HULÛL ANLAYIŞININ ETKİLERİ

Hasan KURT *

Özet

"Şîa'da Hulûl Anlayışının Etkisi" adını taşıyan bu makalede, hulûl inancının Şîi fırkaları nasıl etkilediği belirlenmeye çalışılmıştır. Şîa; adı, zuhuru, kolları ve fikirleri hakkında çok tartışmaların yapıldığı, karmaşık yapıya sahip bir mezheptir. Bu sebeple araştırmanın etimolojik tahlil kısmında Şîa'nın sözlük ve terim anlamları belirlenmiştir. Şîa'nın kolları başlığı altında, İslam âlimlerinin, mezhebin alt gruplarıyla ilgili yaptığı tasnifler incelenirken özellikle hulûl inancına sahip fırkaların mezhep içerisindeki yerlerinin belirlenmesine önem verilmiştir. Kalam âlimlerinin, Zeydiyye, İmâmîyye ve Gâliyye olarak belirledikleri Şîa'nın ana kolları hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Şîa konusunda çok kullanılan Râfîzîlik terimine de açıklık getirildikten sonra Şîi inancının etkilendiği temel görüşlerin kaynakları üzerinde durulmuştur. Şîâ ve hulûl başlığı altında ise Şîi fırkalarının bu anlayıştan etkilenen görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. İslam inancını derinden etkileyen akımların ortaya çıkarılmasına katkıda bulunmayı amaçlayan böyle bir araştırmanın Kalam ilminde önemli bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Şîa, Şîi, Hulûl, Râfîza, Kalam.

Abstract

The Effects of the Idea of Incarnation (*al-Hulul*) in Shiah

The idea of incarnation (*al-hulul*) which is a repudiative trend in the Shiah sects is examined in this article. Shiah tradition has a complex structure, which there are so many discussions have been made on its name, foundation, branches and thoughts. For this reason in the etymological analysis part of the article, "Shiah"s lexical and technical meanings are examined. Under the title of Shiah's Branches; while citing the ideas belonging to Islamic scholars about the sects' subgroups, the stress is made on the sects that have the idea of incarnation and their places in Shiah. A short information has been given on Zaidiyyah, Imamiyyah, Galiyyah which are determined as three main branches of Shiah by Kalam scholars. After bringing light on the term of *Rafidi* which is used generally in the works written on Shiah, sources of the main thoughts which affect Shia are scrutinized. Moreover in the part of Shiah and incarnation (*al-hulul*), it is aimed to determine Shiah sects' thoughts which are affected by this view. It is hoped that by this work which aims to find out repudiative trends which affect Islamic faith deeply, the important gap will be completed in the area of Kalam.

Key words: Shiah, Shiite, hulul, Rafida, Kalam.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi İDKAB Öğretim Üyesi.

1. Etimolojik Tahlil

Şîa pek çok fikri ayrılıkları olan alt gruplara bölünerek itikadi ve siyasi açıdan tartışmaların odağı haline gelmiş bir mezheptir. Böylesine karışık yapıya sahip mezheple ilgili bir değerlendirme yapılırken, konunun doğru anlaşılabilmesi için etimolojik tahlil ile birlikte tarihi süreci ve temel görüşlerini iyi belirlemek gerekmektedir. Bu sebeple öncelikle Şîa kelimesinin lügat ve terim anlamları üzerinde durulacaktır.

1.1. Şîa'nın Lügat Anlamı

Arapça ş-y-a' kökünden türetilmiş olan Şîa kelimesi sözlükte; yayılmak, benzer, taraftar, arkadaş, yardımcı, grup ve birbirine uyan topluluk gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.¹ Şîa kelimesi ilk dönemlerde "şîatü'r-racül" şeklinde taraftar ve arkadaş anlamlarında kullanıldığı için Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyenlere "şîatü Osmân"; Hz. Ali'nin tarafında yer alanlara da "şîatü Ali" veya "eş-şîatü'l-Aleviyye" denilmiştir. Zamanla "şîatü Osmân" yerine kısaca "el-Osmaniyye", "şîatü Ali" yerine ise "el-Aleviyye" daha yaygın olarak da "eş-Şîa" kelimesi kullanılmaya² başlanmıştır.

Şîa kelimesi Kur'an-ı Kerim'de sözlük manlarında on iki yerde geçmektedir. Bunlardan Nur suresinde³ yer alan "en-teşîa'" ifadesi yayılmak anlamında, Meryem suresindeki⁴ "şîatün" kelimesi de topluluk anlamında kullanılmıştır. Tekil olarak Kasas⁵ ve Sâffât⁶ surelerinde "şîatihi" şeklinde geçen kelime taraf-

1 Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn mürettiben alâ hurûfi'l-mu'cem*, tahk.: Abdülhamîd Henrâvî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. II, s. 372; Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luğa*, tahk.: Abdülhalîm en-Neccâr, ed-Dârü'l-Misriyye, Mısır 1964, c. III, s. 63; İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Fikr, Mısır 1979, c. III, s. 235; Râgıb İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 270-272; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b.Ömer, *Esâsü'l-belâğa*, tahk.: Muhammed Bâsil Uyûnussûd, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyyer, Beyrut 1998, c. I, s. 530.

2 İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., c. II, s. 353; Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, tahk.: Abdülalîm et-Tahâvî, Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1984, XXI, 303; İzmîrli İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme*, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1335, s. 102-103.

3 Nûr, 24/19.

4 Meryem, 19/69.

5 Kasas, 28/15.

tar anlamına gelmektedir. Şîa kelimesi En'âm,⁷ Hicr,⁸ Kasas⁹ ve Rûm¹⁰ surelerinde "şîyea" şeklinde gruplar anlamında; Sebe¹¹ ve Kamer¹² surelerinde ise çoğul olarak "eşyâa" şeklinde benzerler anlamında kullanılmıştır. Ayetlerde şöyle zikredilir: "Fırkalara ayrılıp dinlerini parçalayanlarla senin onlarla hiçbir ilişkin olamaz."¹³ "Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir."¹⁴ Burada görüldüğü gibi gruplar anlamındaki Şîa kelimesi Kur'an'da olumlu bir anlam ifade etmemektedir. Sahih hadis kaynaklarında Şîa kelimesi genel olarak sözlük anlamlarında kullanılmıştır.¹⁵ Buna göre Şîa kelimesinin hem Kuran-ı Kerim'de hem de sahih hadislerde hususi manada herhangi bir mezhebi ima edecek şekilde yer almadığını belirtmek gerekmektedir.

1.2. Terim Olarak Şîa

Şîa kelimesinin ıstılahi anlamıyla ilgili İslam âlimleri tarafından çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre Şîa; Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'yi insanların en üstünü kabul ederek O'nun tarafında yer alan, Hz. Ali ve soyunu halifeliğe en uygun kişiler olarak gören gruplara denir.¹⁶ Her ne kadar bazı kaynaklarda Hz. Ali taraftarlarına el-Asfiyâ, el-Evliyâ ve el-Ashâb gibi adlar verildiği¹⁷ belirtilmişse de bu isimler Şîa kavramı kadar yaygınlık kazanmamıştır.

6 Sâffât, 37/83.

7 En'âm, 6/65, 159.

8 Hicr, 15/10.

9 Kasas, 28/4.

10 Rûm, 30/32.

11 Sebe, 34/54.

12 Kamer, 54/51.

13 En'âm, 6/159.

14 Rûm, 30/32.

15 Bk. Ebu Davud, "Sünnet", 16; İbn Mâce, "Fiten", 35; Dârimî, "Salat", 165 vd.

16 Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'thilâfû'l-musallîn*, tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, Kahire 1950, c. I, s. 65; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, tahk.: Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dârü'l-Meârif, Kahire, ts., c. IV, s. 2377; Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985, s. 135.

17 İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kub İshâk, *el-Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüt, Müessesesi-i İntişarat, Tahran, ts., s. 223.

Şîî anlayışa göre Allah Resulünden sonra Hz. Ali'nin nass ve vasiyet ile imam olması gerekmektedir. Bu durumda imamet Hz. Ali ve soyunun dışına çıkmaz. İmametın Ehl-i Beyt'in elinden çıkması ancak zulüm yapılması veya imam olması gereken kişinin takiyye yoluyla zorunlu olarak imamlığı bırakmasıyla olur. Dinin temel esaslarından biri olan imamın seçimi ve atanması halka bırakılamayacağı gibi Peygamberlerin de imamın seçilmesi gibi önemli bir konuyu halka bırakarak ihmal etmeleri caiz değildir.¹⁸ Yeryüzünün herhangi bir şekilde bir hüccetsiz kalması caiz değildir. Bu yüzden bir imamın ölümünden sonra kendi soyundan gelen başka bir imam ortaya çıkararak imam olduğunu ilan eder. Onların zuhur ve gayb sürelerini belirlemek ise sadece Allah'a ait olduğu için insanların bu türden gizli şeyleri soruşturması hatalıdır. Müminler rey ya da seçim ile bir imam seçemez, onu ancak Allah tayin eder.¹⁹

İbn Haldun (ö.808/1405) meşhur eseri Mukaddimesinde Şîa kavramıyla ilgili görüşleri şöyle değerlendirir: Bütün fıkıh ve kelam âlimleri Şîî ve Şîa tabirlerini Hz. Ali ve oğullarına taraftarlık edenlerle irtibatlandırmışlardır. Bütün Şîî mezhepleri de imamet konusunun ümmete bırakılmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Şîilere göre imamet konusu dinin temel esası olduğu için ümmete lider olacak imamın tayinini de Peygamber yapar. Bu sebeple Hz. Peygamber Hz. Ali'yi bizzat kendisi ümmetine imam tayin etmiştir.²⁰

Nitekim Şîa mezhebinin önemli bilgilerinden biri olan Şeyh Müfid (ö.413) Şîa terimini açıklarken Kasas suresindeki "...Kendi tarafından olanı, düşmana karşı ondan (Musa'dan) yardım diledi. Musa da ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu."²¹ ayetini delil gösterir. Buna göre dini açıdan Şîa olabilmek için velayet yoluyla bir imama samimi olarak bağlanmak gerekmektedir. Aynı zamanda bu kişinin, imamın karşısında yer alanları da düşman kabul etmesi gerekir.²² Çünkü velayet karşı tarafta olanlara düşmanlık gerektirir. Bu düşünceden hareketle Şîî âlimleri Şîa terimini tanımlamada "tevellâ ve teberrâ"

18 Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Mîlel ve'n-nihal*, tahk.: Ahmed Fehmî Muhammed, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. I, s. 144-145.

19 Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fırlı, Ankara 1981, s. 343-344.

20 İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev.: Zakir Kadirî Ugan, MEB, İstanbul 1954, c. I, s. 525-526.

21 Kasas, 28/15.

22 Şeyh Müfid, Muhammed b. Numan, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtarat*, Danışgah-ı Tahran, Kum 1409, s. 32-33.

kavramlarını kullmaktadırlar. Şu halde Şîi bilginlere göre Şîa, Hz. Ali'ye velayet yoluyla bağlanan, Hz. Peygamber'den sonra O'nun nass ve vesayet ile halife olduğuna inanıp O'na karşı çıkanların hilafetini tanımayan kişilere denir.²³ Ayrıca bazı kaynaklarda Şîa mezhebini ifade etmek için terk eden anlamındaki "er-Râfiz" terimi de kullanılmaktadır.²⁴ İslami kaynaklarda böyle tanımlanan Şîa mezhebini pek çok alt kollara ayırdığı görülmektedir.

2. Şîa'nın Kolları

İslam tarihinde önemli bir yeri olan Şîa'nın bir mezhep olarak ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak belirlenememiştir. İslam âlimleri bu konuda çeşitli görüşler ileri sürmektedir:

Bazı Şîi kaynaklarında peygamberlere inen bütün kitaplarda Hz. Ali'nin velayetine işaret edildiği²⁵ bilgisine yer verilir. Ancak Şîi âlimlerin büyük çoğunluğuna göre bu fırka ilk defa Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkmış daha sonra da gelişmiştir.²⁶ Ehl-i sünnet âlimlerinden bir kısmına göre ise Şîa anlayışı, Resûl-i Ekrem'in vefatından hemen sonra Haşimiler tarafından, bir kısmına göre ise Hz. Osman'ın vefatından sonra Abdullah b. Sebe tarafından ortaya atılmıştır. Bir kısım âlimler Şîa mezhebini Sıffîn savaşıyla (37/657) başlatırken bazıları da Emeviler tarafından Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesiyle başladığını söyler. Önceki görüşler Şîa'nın henüz mezhep aşamasına gelmediği döneme ait açıklamalar olduğu için doğruya en yakın olanı bu son görüştür.²⁷ Buna göre Şîa mezhebini Kerbelâ olayıyla başlatmak mümkündür.

23 Bk. Nevbahtî, Hasan b. Musa/Kummî, Sa'd b. Abdullah, *Fıraku's-Şîa'*, tahk.: Abdulmunim el-Hifnî, Dâru'r-Reşâd, Kahire 1992, s.15-16; Ebu Cafer et-Tûsî, *Telhisü's-Şîfi*, Danışgah-ı Tahran, Kûm 1394, c. II, s. 56.

24 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, c. I, s. 87; Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkaahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırâk ve beyânü'l-fırkati'n-nâciyeti minhüm*, tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995, s. 29; İsferyînî, Ebu'l-Muzaffer el-İmâmü'l-Kebîr, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-fıraki'l-hêlikîn*, thk Kemal Yûsuf el-Hût, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1983, s. 23, 27; Tehânevî, Allâme Muhammed Ali, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*, tahk.: Ali Dahrûc vd., Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, c. I, s. 875.

25 Küleynî, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, tahk.: Ali Ekber el-Gaffârî, Daru Saâb, Beyrut 1401, c.I, s. 437.

26 Nevbahtî/Kummî, *Fıraku's-Şîa'*, s. 29-30.

27 R. Strothmann, "Şîa", *İA*, MEB, İstanbul 1979; c. XI, s. 503; Mustafa Öz, "Şîa", *DİA*, TDV, İstanbul 2010, c. 39, s. 111.

Şîa'nın tanımı ve ortaya çıkışında olduğu gibi bu mezhebin kollarında da farklı tasnifler yapılmıştır. Şöyle ki:

Ehl-i Sünnetin önemli âlimlerinden İmam Eş'ârî (ö.324/936), meşhur eseri Makâlât'ında Şîa mezhebini; Gâliyye, Râfıza ve Zeydiyye olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirir. İmam Eş'ârî'nin bu tasnifinde İmâmiyye fırkası Râfıza başlığı altında incelenir. Bu üç ana fırkanın alt kolları da kısaca şöyle belirlenmiştir:

1. Gâliyye'nin kolları, Beyâniyye; Cenâhiyye; Harbiye; Muğîriyye; Mansûriyye; Hattâbiyye; Muammariyye; Bezîğiyye; Umeyriyye; Mufaddaliyye; Ruhü'l Kudus'ün (Allah) Peygamber, Ali ve evlatlarında olduğuna inananlar; Hz. Ali'ye ilah diyenler; Şuray'îyye/Nemîriyye; Sebeiyye; Mufavvıza olmak üzere toplam on beş fırkadır.²⁸
2. Râfıza'nın kolları, Kat'ıyye; Keysâniyye; Kerbiyye; Râvendiyîye/Ebu Müslimiyye/ Rizâmîyye; Harbiyye; Beyâniyye; Muğîriyye; Huseyniyye/Muhammediyye; Nâvusiyye; İsmâîliyye; Karâmîta; Mübârekiyye; Sumeytiyye; Ammâriyye/Eftahiyye ve Zurârîyye/Nemîriyye; Vâkıfa/Memtûre ve Mûsâiyye/Mufaddiliyye gibi yirmi dört civarındaki fırkalardır.²⁹
3. Zeydiyye ise Cârûdiyye; Selmâniyye; Butriyye; Nu'aymiyye, Ebu Bekir ve Ömer'den teberri edenler ve Yakubiyye olmak üzere toplam altı fırkadır.³⁰

İmam Eş'ârî bu tasnifte mezhep içinde bile birbirine muhalefet eden Şîi fırkalarının sayısını 45 civarında belirlemiştir ki bu durum Şîa'nın ne kadar farklı görüşlerden oluşan bir mezhep olduğunu göstermektedir.

Ehl-i Sünnet kelim âlimlerinden Bağdâdî (ö.429/1038) de Şîa'yı **Râfıza** başlığı altında Zeydiyye, İmâmiyye, Keysâniyye ve Gulât olmak üzere dört ana gruba ayırmıştır. Bu fırkaların alt kolları da şöyledir:

1. Zeydiyye'nin kolları, Cârûdiyye; Süleymâniyye; Butriyye olmak üzere toplam üç fırkadır.
2. Keysâniyye'nin kolları, Muahmmmed b. el-Hanefî'nin ölmediğine ve O'nun öldüğüne inananlar olmak üzere iki fırkadan oluşmaktadır.

28 Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, c. I, s. 66-86.

29 *Aynı eser*, c. I, s. 87-101.

30 *Aynı eser*, c. I, s. 132-137.

3. İmamiyye'nin kolları, Muhammediyye; Bâkırıyye; Nâvûsiyye; Şumeytiyye; Ammâriyye; İsmâîliyye; Mubârekiyye; Museviyye; Kat'iyye; İsnâ Aşeriyye; Hişamiyye; Zurâriyye; Yûnusiyye; Şeytâniyye ve Kâmiyye olmak üzere toplam on beş fırkadan oluşmaktadır.
4. Gâliyye'nin kolları ise, Beyâniyye, Muğîriyye, Cenâhiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye ve Hulûliyye gibi imamın ilah olduğuna inanan, dinin farz ve haramlarını kaldıran gruplardır.³¹ Görüldüğü gibi Bağdâdî de burada 20 den fazla Şiî grup tasnifi yapmaktadır. Buna göre de gâli fırkalar arasında imamın ilah olduğunu, farz ve haramları kaldırabileceğini, düşünen fırkalar bulunmaktadır.

Ehl-i Sünnet'in önemli âlimlerinden Şehristânî (ö.548/1153) de Şia'yı Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât ve İsmâiliyye olmak üzere beş ana kola ayırmıştır. Bu grupların alt kolları da şöyledir:

1. Keysaniyye'nin kolları, Muhtâriyye; Hâşimiyye/Hârisiyye; Beyaniyye; Rizâmîyye olmak üzere dört fırkadır.³²
2. Zeydiyye'nin kolları, Cârûdiyye; Süleymâniyye ve Salihîyye/ Butriyye olmak üzere toplam üç fırkadır.³³
3. İmamiyye'nin kolları, Bâkırıyye/Ca'feriyye; Nâvûsiyye; Eftahiyye; Şumeytiyye; İsmailiyye; Mûseviyye ve Mufaddila; İsnâaşeriyye olmak üzere toplam yedi fırkadır.³⁴
4. Galiyye'nin kolları ise Sebeiyye; Kâmiyye; Albâiyye; Muğîriyye; Mansûriyye; Hattâbiyye; Keyyâliyye; Hişâmîyye; Nu'mâniyye; Yûnusiyye ve Nusayriyye/İshakiyye olmak üzere toplam on bir fırkadır.³⁵
5. İsmailiyye ise pek çok lakabı ve alt kolları olan bir fırkadır.³⁶ Şehristânî'nin bu tasnifinde Şiî fırkaların sayısı 26 civarında olmaktadır ki Şia mezhebi benzer şekillerde Şiî âlimler tarafından da pek çok alt kolları ayrılmıştır.³⁷

31 Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, s. 21-23.

32 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 145-153.

33 Aynı eser, c. I, s. 153-162.

34 Aynı eser, c. I, s. 163-176.

35 Aynı eser, c. I, s. 176-199.

36 Aynı eser, c. I, s. 199-207.

37 Nevbahtî 193 bölümde incelediği fırkalardan Şia'yı 48-193 başlıkları arasında inceler bk. Nevbahtî/Kummî, *Fıraku'ş-Şia'*, s. 15-109.

Netice itibariyle kelim ve mezhepler tarihiyle ilgili eserlerden anlaşıldığına göre Şîa, birbirine muhalifet eden pek çok kollara bölünmüş, zaman zaman birbirini tekfir eden ve ilahın imamlara hulûlüne inanan fırkaların oluşturduğu kalabalık bir mezhep görünümündedir. Her ne kadar buradaki sınıflandırmanın alt kollarında farklılıklar varsa da burada görüşlerine yer verilen âlimler Zeydiyye, İmâmiyye ve Gâliyye gibi grupların Şîa'nın ana kollarından olduğu konusunda fikir birliğine varmış gibidirler. Şu halde Şîa'nın bu üç ana kolu hakkında kısaca bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

2.1. Zeydiyye

Şîa mezhebinde, Hz. Hüseyin'in (ö.61/680) torunu olan Zeyd b. Ali'nin (ö.122/740) taraftarlarına Zeydiyye adı verilmektedir. Büyük bir âlim olan Zeyd b. Ali, h. 121 yılında Kufelilerden biat alıp Emevilerle mücadele etmeye başlamıştır. Savaş başladığı sırada İmam Zeyd'in taraftarları kendisine Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşünü sormuşlar, Zeyd bu iki halifeyi hayırla yad edince de kendisini terk etmişlerdir. Bunun neticesinde savaşta az bir taraftarıyla yalnız kalan İmam Zeyd 122/740 yılında, ardından da oğlu Yahya 125/743 yıllarında şehit edilmiştir. İslam tarihinde gelişen bu acı olaylar esnasında İmam Zeyd ve oğlu Yahya'nın tarafını tutan kişilere Zeydiyye denilmiştir. Genel olarak Zeydiyye akaid konularında Mu'tezile'den etkilenirken fikhî konulardan Hanefi mezhebini esas almıştır.³⁸

Bu bilgiler ışığında Zeydiyye'nin Ehl-i Sünnet'e en yakın görüşlere sahip Şîî fırkası olduğu söylenebilir.³⁹

2.2. İmâmiyye

Hz. Peygamber'in vefatından sonra nass ve tayinle Hz. Ali'nin imam olduğunu iddia edenlerin ortak adıdır. İmâmiyye gurubuna göre İslam dininde imamın

38 Eş'arî, *age*, I, 132-133, 139-141; Bağdâdî, *age*, s.29-37; İbnü'n-Nedim, *age*, s. 226; İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-müel ve'l-ehvâ, ve'n-nihal*, tahk.: Muhammed İbrahim Nasr/Abdurrahman Umeyra, Dârü'l-Ceyl, Beyrut 1996, c. V, s. 5, 35; İsferyînî, *age*, s. 27-30; Şehristânî, *age*, c. I, s. 153-156.

39 Geniş bilgi için bk. Öztürk, *Resul, Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelamı*, Ahenk Yayınları, Van, 2008, ss. 9-39; İsa Doğan, "Zeyd b. Ali ve Kelamî Görüşleri", *OMÜİFD*, Samsun 1993, sayı: 7, ss. 137-153; İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *OMÜİFD*, Samsun 1993, sayı: 3, ss. 83-107.

tayini meselesi çok önemli bir iştir. Bu sebeple Hz. Peygamber kendisinde sonraki halifeyi bizzat belirlemiştir ki bu da Hz. Ali'dir. Hz. Ali'den sonraki imamlar da benzer şekilde nass yolu ile belirlenmiştir. Hz. Ali'den önceki ilk üç halife O'nun imamet hakkını elinden aldıkları için meşru imam değildir, kendilerine biat edenler ise kâfirdir. İmamlar insanların ihtiyaç duyduğu şeyleri bilir, peygamberlerin vasisi oldukları için onlar gibi günahlardan korunmuşlardır, hiçbir günah işlemezler. İmamlar Allah ile kul arasında bir yönüyle şefaatçi konumunda olduklarından onları tanımayan kimseler de kâfirdir.⁴⁰ Görüldüğü gibi burada adeta imamet ile nübüvvet irtibatlandırılmaktadır.

Şia'nın en büyük temsilcisi olan İmâmiyye, olduğu gibi görünmeme, bulunduğu konumun aksini gösterme, anlamına gelen "takiyye" prensibine de çok önem vermektedir. Bu sebeple geçmişte hakimiyetleri altında kaldıkları sünnî devletlerin otoritesini görünüşte kabul ederek kendilerini güvene alırken diğer taraftan da inandıkları imamla gizlice işbirliği yapmayı adet haline getirmişlerdir. Oldukça fazla grupları içinde barındıran İmamiyye aşırı görüşlere sahip bazı fırkaları da kendinden kabul etmemiştir. İmamiyye'nin çoğunluğu akaid konularında akla rol verirken fıkıh ilminde rey ve içtihadla fazla önem vermemişlerdir. İmamiyye itikadi konularda genel olarak Mutezile'nin etkisinde kalmıştır..⁴¹

İsnâ Aşeriyye İmamiyyesinin Hz. Peygamber'den sonra kabul ettikleri on iki imam da şöyledir: Hz. Ali (ö.40/651), Hz. Hasan (ö 50/670), Hz. Hüseyin (ö.61/680), Ali Zeynelâbidîn (ö.94/712), Muhammed Bâkır (ö.114/732), Cafer-i Sadık (ö.148/765), Musa Kazım (ö.183/799), Ali Rıza (ö.203/818), Muhammed Takî (ö.220/835), Ali Nakî (ö.203/818), Muhammed b. Hasan el-Askerî (ö.260/873), Muhammed Mehdî (ö.275/888). Bunlar arasında beklenen mehdi olan on ikinci imam Muhammed Mehdî küçük yaşlarda kaybolmuş bir daha da dönmemiştir.⁴²

40 Eş'arî, *age*, c. I, ss. 87-88; İbn Hazm, *age*, c.V, s. 35-37,41; Şehristânî, *age*, c. I, s. 163; Nevbahtî/Kummî, *age*, s. 29; bk. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1991, s. 207-211. Ayrıca bk. Bk. Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed, *el-intisâr ve'r-reddi alâ ibni'r-Râvendî el-mülhîd*, tahk.: Nayberc, Mektebetü Dâri'l-Arabiyye, Beyrut 1993, s. 162-164.

41 Bk. Şehristânî, *age*, c. I, s. 145; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, ts., c. III, ss. 234-250; a.mlf., *Fecru'l-İslam*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1964, s. 273-276; Topaloğlu, *age*, s. 211-215; Halil İbrahim Bulut, *Şeyh Müfid ve Şia'da Usûlî Farklılaşma Süreci*, İzmir 2005, s. 220-329.

42 Şehristânî, *age*, c. I, s. 171-172; Ebu Zehra, *age*, s. 56.

Netice itibariyle Şîa'nın büyük bir kolu olan İmâmiyye fırkasının imamet konusunu en önemli itikadi esas kabul ettiği, imamların tayini meselesini nasslara dayandırdığı yine imamlara ismet sıfatı ve mehdiyyet vasfı verdiği, rec'at ve takiyye inancına da vurgu yaptığı görülmektedir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin benimsemediği bu görüşlerden özellikle Hz. Ali'ye imameti teslim etmeyen ilk üç halife ile onlara uyan bazı sahabelerin tekfir edilmesi, imamlara da insan üstü vasıflar verilmesi İslam dairesi içersinde yorumlanması oldukça zor olan konulardır.

2.3. Gâliyye

Sözlükte sınırı aşanlar anlamına gelen Gâliyye dini bir terim olarak imametine inandıkları kişiler hakkında aşırı görüşlere sahip olup onları insanlık vasfından ilahlık mertebesine çıkaran kimselere verilen isimdir.

Gâlî fırkalar imamlardan herhangi birini ilaha benzettikleri gibi ilahı da insanlara benzetebilirler. İlahi ruhun Hz. Peygamber'e, sonra da Hz. Ali ve evlatlarına hulûlü, Allah'ın kula, kulun da Allah'a benzetilmesi, Allah'ın önceden bir şeyi bilmezken daha sonra bilir hale gelmesi, gerçekleşeceğini bildirdiği bir hadisenin daha sonra başka bir şekilde olması, zamanla imametın peygamberliğe dönüşeceği, imamların peygamber vasisi oldukları, gaybı bildikleri, bir kısmının ölmeyip tekrar döneceği, ruhların bir bedenden diğerine geçeceği, nassları batinî anlamda tevil etme gibi İslam dinine uymayan görüşler ileri sürmüşlerdir. Genel anlamda ifrat ve tefrit noktalarında yer alan görüşlerinin kaynakları hulûliyye, tenâsuhıyye, Yahudilik ve Hıristiyanlık mezhepleridir. Zira Yahudiler Galiyye'nin bu görüşlerini kısaca teşbih, bedâ, ric'at hulûl ve tenasüh şeklinde beş başlık altında özetlemek mümkündür.⁴³ Buna göre Galiyye İslam'a mensup olduklarını söyledikleri halde İslam dininin temel prensiplerinden birini inkâr eden veya inkâra götürecektir şekilde tevillerde bulunan fırkalara verilen isimdir. Zeydiyye dışında genelde İmamiyye ve Keysâniyye grupları içinden çıkan Bâtiniyye, İsmailiyye ve Karâmita gibi gruplar Gâliyye'nin en meşhurlarındandır. Kendilerini Şîliğe nispet ettikleri için de Şîa konusu içinde değerlendirilir.

Gâlîyyenin bir kısmında Peygamberlere, Hz. Ali ve diğer imamlara ilahlık nispet etme anlayışı vardır. İlahi ruhun insan bedenine girmesi ve Allah'ın Hz.

43 Eş'arî, *age*, c. I, s. 66; Bağdâdî, *age*, s. 23; Şehristânî, *age*, c. I, s. 176-177; Öz, "Şîa", s.113-114.

Muhammed ile Hz. Ali'yi yaratıp kainatın idaresini bunlara ve daha sonraki imamlara bırakması gibi batıl görüşleri vardır. Gâliyye'nin bir kısmı imamlara uluhiyet ve nübüvvet vasfı verirken bir kısmı da kainatı ölümsüz kabul ederek ahireti inkâr etmiş, cennet ve cehennemi de buradaki nimet ve sıkıntılar olarak değerlendirmişlerdir. İmamlardan birinin ölmesiyle ruhunun diğer imamlara geçtiğine inananlar da vardır. İmamların ölmediğini, insanlar arasında gizlendiğini, vakti geldiğinde ise tekrar geriye dönüp iktidara geleceklerini iddia etmişlerdir. Herhangi bir olayın Yüce Allah'ın bildiği şekilde değil de onun aksine gerçekleşebileceğine de inananlar vardır. İslam dininde açıkça emredilen farzları kaldırıp haramları da helal kabul etmişlerdir. Kuran-ı Kerim'in metninde değişiklik yapıldığına inananlar da vardır. Hz. Ali'den önce hilafet makamına gelen ilk üç halife ile onlara biat eden ashâbı zulme ve küfre nispet etmişlerdir.⁴⁴ Netice itibarıyla Şiî gruplar arasında hulûl inancı gibi İslam dinine aykırı görüşlere daha ziyade Gâliyye başlığı altında incelenen gruplarda rastlanmaktadır.

Gâliyye'yi bu şekilde inceledikten sonra şimdi Şîa mezhebiyle ilgili çok sık kullanılan Râfızilik kavramı hakkında kısa bilgi verilmesi konunun netleşmesi bakımından faydalı olacaktır.

2.4. Râfızıyye

Sözlükte terk etmek, ayrılmak anlamındaki rafz kökünden türetilmiş râfıza bir grup veya görüşten ayrılan kişiye denir. Bu kelimenin çoğulu râvafızdır.⁴⁵ Terim olarak râfıza iki şekilde açıklanmaktadır:

1. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi ilk üç halifenin hilafetini meşru kabul etmeyerek bunlara biat eden Müslüman çoğunluktan ayrılan Şiî gruplarına Râfızî denmektedir.
2. Zeyd b. Ali'nin Emevilerle yaptığı mücadele esnasında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i meşru halife kabul ettiği için Zeyd'i terk eden gruba verilen isimdir.⁴⁶ Esasında bu iki görüş birbirine yakın anlamları ifade

44 Bk. Hayyât, *age*, s. 5-6; Bağdâdî, *age*, s. 281-293; İsferyâyîni, *age*, s. 27-44; Şehristânî, *age*, I, 159; bk. Topaloğlu, *age* s. 221-228.

45 Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, c. II, s. 136; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, c. II, s. 422-423.

46 Eş'arî, *age*, c. I, s. 87-88; Bağdâdî, *age*, s. 21; İsferyâyîni, *age*, s. 27-30; Şehristânî, *age*, c. I, s. 155, 159; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. III, s. 1690; Ebu'l-Bekâ, Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî, *el-Külliyât mu'cemü'f'l-mustalahâti furûgu'l-lugaviyye*, thk Muhammed el-Misrî vd., Messesetü'r-

etmektedir. Zira her iki görüşte de ilk üç halifenin imametini terk etme fikri vardır.

İmam Eş'arî Râfizîleri, Zeydîyye ve Gulât ile birlikte Şîa'nın üç ana kolundan biri olarak tasnif ederken bu ismi İmâmiyye fırkasının başka bir adı olarak kullanmaktadır.⁴⁷ Bağdâdî de Şîa'yı **Râfıza** başlığı altında Zeydiyye, İmâmiyye, Keysâniyye ve Gulât olmak üzere dört ana başlık altında incelemektedir. O'na göre Abdullah b. Sebe'nin taraftarları ilk Râfizîlerdir.⁴⁸ İsferyînî ise (ö.471/1078) Zeydiyye, İmâmiyye ve Keysâniyye gibi Şîa'nın büyük fırkalarını "er-Revâfız" başlığı altında incelemektedir.⁴⁹ Buna göre her ne kadar bazı eserlerde Râfıza tabirinin Şîa hakkında yanlış bir şekilde kullanıldığı ifade edilmişse⁵⁰ de Ehl-i Sünnet kelimelerinin çoğuna göre Râfizîlik Şîa hakkında kullanılan bir terim olmuştur.

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre İmamiyye denilince de ortaya çıkışından itibaren Şîa'nın büyük çoğunluğunu oluşturan "râfıza" anlaşılmaktadır. İmamiyye de daha sonraki dönemlerde "İsnâşeriyye" kolu tarafından temsil edilmiştir. İmamet fikrinin oluşması, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin ilk imam kabul edilmesi, dolayısıyla ilk üç halifenin hilafetini kabul etmemeleri sebebiyle İmamiyye fırkasına Râfıza adı verilmiştir. Bu terim daha sonraları Anadolu'da ve İran'da bulunan Osmanlı karşıtı kızılbaş zümreler için de kullanılmıştır. Bu tür gruplar inanç ve düşünce itibariyle cemaat dışı olarak görülmüştür.⁵¹ Şu halde daha önce bahsi geçen İmâmiyye Şîa'sına ait görüşlerin aynı zamanda Râfizîlerin de benzer görüşleri olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

3. Şîa İnancını Etkileyen Temel Görüşlerin Kaynakları

Şîa'nın kolları incelenirken görüldüğü gibi Zeydiyye mezhebi dışındaki Şîî fırkaların pek çoğu, İslam diniyle bağdaştırılması mümkün olmayan aşırı görüşlere sahiptir. Bu türden görüşlerin oluşmasında ebetteki dıştan kaynaklanan bazı sebepler vardır. Şîa düşüncesindeki bu görüşlerin kaynağı hakkında şu

Risale, Beyrut 1998, s. 479.

47 Eş'arî, *age*, I, 87.

48 Bağdâdî, *age*, s. 21.

49 İsferyînî, *age*, s. 27.

50 Nevbahtî/Kummî, *age*, s. 75; J. H. Kramers, "Râfizîler", *İA*, MEB, İstanbul 1964, c. IX, s. 593.

51 Bk. Topaloğlu, *age*, s. 207-208; Mustafa ÖZ, "Râfizîler", *DİA*, TDV, İstanbul 2007, c. 34, s. 396-397.

görüşler ileri sürülmüştür:

Şehristânîye göre ifrat ve tefrit noktasında yer alan Gâliyye fırkalarının şüphe kaynakları, Hulûliyye, Tenâsühiyye, Yahudilik ve Hıristiyanlık mezhepleridir. Bilindiği gibi Yahudiler yaratana yaratılana benzetirken, Hıristiyanlar yaratılanı yaratana benzetmişlerdir. Buna benzer görüşler Şiî fırkalar arasında yayılmış neticede bazı imamların ilah olduğunu ileri sürmelerine sebep olmuştur.⁵²

Bazı araştırmacılara göre Hz. Ali ile evlatlarının masum olduğu düşüncesi ile Roma Katolik kilisesinde Sen Peter ve onun yerini alacak olanlara gösterilen bağlılık arasında benzerlik kurulabilir. Bu durum Şia ile Hıristiyanlık arasında bir etkileşim izlenimi vermektedir. Ayrıca kurtarıcı bir lideri bekleme inancını ifade eden mehdilik anlayışı ile Hıristiyan kilisesinin ortaya attığı Mesih inancı arasında da bir benzerlik göze çarpmaktadır.⁵³ Yine bazı Şiî fırkalarındaki Allah'ın vuku bulacağını bildirdiği bir hadisenin daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi anlamına gelen bedâ anlayışı ile Yahudilikte, olayları gerçekleştirmeden bilemeyen ve bazı işleri yapmak için işaret ve alametlere ihtiyaç duyan ilah anlayışı birbirine benzerlik göstermektedir.⁵⁴ Aynı şekilde bir kısım batılı müsteşrikler de Şia'da Yahudiliğin yolunu takip eden fırkalardan söz eder.⁵⁵

Bazılarına göre Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilere ait unsurlar İslamiyet'e dahil oldukça Şia'nın mahiyeti değişmiştir. Zira bu milletlerin her biri Şia'yı adeta kendi dinlerinin boyasıyla boyamıştır. İslamiyet'e girenlerin pek çoğu Farslar olduğu için Şia'ya en büyük etkiyi Farslar yapmıştır.⁵⁶ Buna rağmen İslamiyet'te gruplaşma sebebinin bizzat İslam toplumundan kaynaklandığını, yabancı tesirlerin ise İslam'ın bünyesinden doğan bu hareketlere sadece hız ve yön verdiğini iddia edenler de vardır. İlk planda nübüvvet ve peygamber, mesih-mehdi, ric'at ve hulûl gibi konularda Yahudilik ile Şia arasında bir benzerlik varmış gibi görülse de bu konular iyi incelendiğinde Şia'nın Yahudilikten

52 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, c. I, s. 176.

53 Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, c. II, s. 388, 692, 390.

54 Muhammed Mâlullah, *Mevkûfu's-Şia min Ehl-i Sünne*, Mektebetü İbn Teymiyye, yy., 1409, s. 30-32.

55 İrfan Abdulhamid, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâid*, Dâru't-Terbiye, Bağdat 1967, s. 27-29; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 277.

56 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 278.

etkilendiğini gösteren yeterli delil olmadığı anlaşılır.⁵⁷ Ne var ki bu tespit de İslam tarihinde batıl fikirlerin başlamasında etkin rol oynayan kişinin Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe olmasının sebebini yeterli düzeyde açıklayamamaktadır.

Müsteşriklerden bazıları da Şîa düşüncesinin aslında Arap menşeli olduğunu ileri sürerler. Buna göre yapılan büyük fetihler Araplarda maddi- manevi sıkıntılara sebep olmuş, bunlardan kurtulmanın yolunu günahlardan korunmuş bir imamın aranmasında bulan Araplar Şîa'nın doğmasına sebep olmuştur. Zaten, ilk Şiilerden olan Yemen Arapları arasında da veraset yolunu sürdüren otorite sahibi krallıklar vardır. Araplar Müslüman olmadan önceki bu anlayışlarını İslam'a da dahil edip yaşatmak istemişlerdir.⁵⁸ Diğer bir görüşe göre de Şiilik meselesine ilk defa Araplarda rastlanmaktadır. Özellikle Emeviler dönemindeki isyanların çoğu Ehl-i Beytin intikamını almayı hedeflemiştir ki bu tipik bir Arap düşüncesidir.⁵⁹

Bazı araştırmacılar da Şîa düşüncesini İran kökenli olduğunu kabul ederler. Zira Şiiliğin temelinde **hulûl**, Allah'ın cisimlere benzetilmesi ve tenasüh inanışları vardır ki bunlar İslam'dan önce Mecusiler, Felsefeciler ve Brahmanlar tarafından da bilinen konulardır. Araplardan ve Arap devletlerinden hoşlanmayan bir kısım Farslar, Emevi devletiyle Şiilik perdesi altında savaşmayı planlamışlardır. Çünkü Farslar büyük bir devlete sahip, zengin, bir millettir. Onlar kendilerinden küçük gördükleri Araplar tarafından devletlerinin yıkıldığına şahit olmuşlardır. Bu yenilgiden sonra Farslardan bazıları hileye başvurup Müslümanlığı kabul etmiş gibi görüldüğü halde İslamiyet'e olan düşmanlıklarını da sürdürmüşlerdir. Ehli Beyt sevgi ile Hz. Ali'nin uğradığı zulmü abartarak Şiilerin taraftarlığını kazandılar. Bundan sonra da Şiilerle çeşitli yollara saparak doğru yoldan ayrıldılar.⁶⁰ İslam'dan önce uzun bir süre Hint düşüncesinin tesiri altında kalan İranlılar ise Şahların bedenine Allah'ın hulûl ettiğine, bu durumun babadan oğula intikal ettiğine inanmışlardır.⁶¹ Şîa inancını etkile-

57 Yaşar Kutluay, *İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1950, s. 71; a.mlf., *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, AÜİF Yay., Ankara 1965, s. 212-218.

58 İrfan Abdulhamid, *Dirâsât fi'l-fırak*, s. 31.

59 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 48.

60 Ahmet Emin, *Fecru'l-İslam*, s. 277. Bk. Fethi Kerim Kazanç, "Klasik Kelâmî Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler", *Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, [Prof. Dr. Ahmet Turan'ın Meslekte 40. Yılımı Doldurması Anısına Armağan], 2007, sayı: 24-25, ss. 177-226.

61 İrfan Abdulhamid, *Dirâsât fi'l-fırak*, s.23. Bu konuda daha geniş bilgi ve referanslar için İrfan Abdulhamid, *age*, s. 21-32; Ebu Zehra, *age*, s. 44-45; Ahmet Vehbi Ecer, "Şîa ve Doğuşu", *Erci-*

yen görüşler hakkında yapılan bu son açıklama doğruya en yakın olanı gibi görünmektedir. Çünkü siyasi gayretleri ve son dönemlerde Şiiliğin İran'da resmi mezhep haline gelmesinden de anlaşılacağı üzere tarihi süreçte özellikle İranlıların Şia inancının yayılması ve güçlenmesinde önemli katkıları görülmektedir. Şimdi bu noktada Şîî fırkalarının inancına etki eden hulûl anlayışı üzerinde durmak yerinde olacaktır.

4. Şia ve Hulûl Anlayışı

Hulûl kelimesi Arapçada girme, içine gizlice giriş, halletmek, vuku bulmak, zuhûr etmek, bir menzile inmek gibi çeşitli anlamlara gelen "halle" kökünden mastardır. Gül suyunun güle sirayet etmesi gibi iki cismin birleşmesi, bir şeyin varlığının diğerinin varlığıyla aynı olması anlamlarına gelir. Dolayısıyla bu konumdaki iki varlıktan birine işaret edilince diğerine de işaret edilmiş demektir.⁶² Kur'an-ı Kerim'in, "...o felaket yurtlarının yakınına inecektir..."⁶³ ayetinde bu kelimenin "inmek" şeklinde sözlük anlamı kullanılmıştır.

İslam literatüründe hulûl kavramını iki başlık altında tanımlanmak mümkündür:

1. Mutlak hulûl: Allah'ın her yerde bulunduğunu, her şeyde görüldüğünü, meleğin bir şahısta ya da şeytanın bir hayvanda zuhur ettiğini kabul eden anlayıştır. Buna küllî hulûl ya da hulûl-i âmîm da denir.
2. Muayyen hulûl: Güneşin küçük bir pencere üzerine yansması gibi Allah'ın belirli bir şahıs veya nesnede tezahür ettiğini kabul eden anlayıştır. Buna hulûl-i hâs veya cüzi hulûl da denir.⁶⁴

İslamiyet'ten önce hulûl kavramı, ilahi bir kudretin yeryüzünde belli bir amaçla genellikle insan bazen de hayvan şeklinde tamamen ya da kısmen görünmesini ifade etmektedir. Bu anlamda hulûl basit bir şekil değiştirme değil ilahi iradenin bilinçli bir şekilde kendini göstermek için bir varlığın bedenini seçmesiyle ilgilidir. Bunun ilk şekli animistik dinlerde ortaya çıkmakla birlikte

yes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1983, sayı: 1, s. 136-141.

62 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, c. II, s. 972; Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 98; Ebu'l-Bekâ, *Külliyyât*, s. 389-390.

63 Ra'd, 13/31.

64 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, c. I, s. 99, 178, 362; İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmuu Fetava*, neşr.: Abdurrahman Muhammed b. Kâsım, Mektebetü'l-Maârif, Rabat, ts., c. II, s. 140, 296, 465; hulûlün diğer tasnifleri için bk. Ebu'l-Bekâ, *Külliyyât*, s. 390.

gerçek ve olgun hüviyetine özellikle Hinduizm ve Hıristiyanlıkla kavuşmuştur. Ayrıca eski Mısır'dan Grekler'e kadar pek çok dinde de görülmektedir.⁶⁵

İslam düşüncesinde Gâliyye fırkalarının bir inanç olarak kabul ettiği hulûl teriminin tenâsüh ve enkarnasyon gibi kavramlarla benzer anlamlara geldiği belirtilmişse de bu iki kavram arasında ince bir ayırım vardır. Hulûl daha ziyade Allah'ın yaratıklarına bilhassa insan bedenine intikal etmesi, tenasüh ise insan ruhunun başka bir insan veya hayvan bedenine girmesi anlamına gelmektedir. Buna göre tecessüd tabiri de hulûlün bir çeşidini ifade etmektedir. Bu manada hulûlün menşeyini de eski İran ve Hint dinlerine, Zerdüşlük ve Budizme dayandıranlar olduğu gibi Sâbiiler veya Firavunlar tarafından ortaya çıkarıldığını kabul edenler de vardır.⁶⁶

Gâlî fırkalarındaki ilâhî ruhun insan bedenine tenasüh yoluyla intikali anlayışı da tenasüh ve hulûlün birbirine çok yakın anlamda kullanıldığını göstermektedir. Şehristânî'ye göre halk arasında ortaya çıkan ilk şüphe, şeytanın nass karşısında kendi görüşünü, ilahi emir karşısında hevasını tercih ederek Hz. Adem'den (as.) daha üstün olduğunu öne sürmesidir. Şeytanın ortaya attığı bu şüphe zamanla çoğalarak bidat ve dalâlet ehlinin görüşleri haline gelmiştir. İşte Hulûliyye, Tenasühiyye, Müşebbihe ile aşırı Râfizî fırkalar bu şüpheden doğan mezheplerdir. Bunlardan Râfiziler nübüvvet ve imamet konularında aşırıya giderek, Müşebbihe ise Cebrâil'in bir yolcu suretinde görünmesi gibi Allah'ın herhangi bir kişinin suretinde görünmesi caiz görerek hulûl anlayışına sapmışlardır.⁶⁷ Özellikle Gâlî fırkaların hulûl inancı konusunda Şehristânî'den daha geniş bilgi veren kelim âlimlerden biride İmam Eş'arî'dir.

Eş'arî'ye göre Şîî fırkalardan Beyân b. Sem'an et-Temîmî'nin taraftarları olan Beyâniyye fırkası Allah'ın insan şeklinde olduğuna inanmıştır. Cenâhiyye'de ise ruhların tenasühü anlayışı vardır. Bu fırkaya göre önce Hz. Adem'de olan Allah'ın ruhu sonra tenasüh yoluyla Abdullah b. Muâviye'ye geçmiştir. Buna göre Abdullah b. Muâviye hem rab hem de nebidir, taraftarları da onun kullarıdır. Bu grup dünyanın fani olmadığını söyleyerek kıyameti inkâr eder, içki ve leş gibi dinin haramlarını helal sayar.⁶⁸ Yine Harbiyye olarak isimlendiril-

65 Bk. Kürşat Demirci, "Hulûl", *DİA*, TDV, İstanbul, 1998, c. 17, s. 340-341.

66 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, c. I, s. 361-362; Yusuf Şevki Yavuz, "İslam Düşüncesinde Hulûl", *DİA*, TDV, İstanbul 1998, c. 17, s. 341-342.

67 Şehristânî, *age*, c. I, s. 7, 10, 99.

68 Eş'arî, *age*, c. I, s. 66-67.

len diğer bir fırka da Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ruhunun Abdullah b. Amr b. Harb'a hulûl ettiğini ileri sürer.⁶⁹ Görüldüğü gibi bu gâîl fırkalarda ilahî ruhun insan suretinde önce Hz. Âdem'e sonra da diğer imamlara hulûl ettiği inancı vardır. Bir imamın hem ilah hemde nebi olabilmesi gibi çok çelişkili bir inanca sahiptirler.

Hattâbiyye fırkasının bütün kolları imamların enbiya olduğunu kabul ederken bazıları da imamların aynı zamanda ilah olduğunu da ileri sürer. Bunlar "Onu (Adem) şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygıyla eğilin."⁷⁰ ayetini şöyle tevil ederler: Burada şekillenip içine ruh üfürülen Hz. Adem'dir, biz de onun evlatlarıyız, buna göre imam Ebû Hattâb ve Ca'fer b. Muhammed'de ilahdır. Bu fırka da dünyanın fani olmadığına, cennetin bu dünyada elde edilen nimetler, cehennemın dünyada karşılaşılan musibetler olduğuna inanır, haramları da helal kabul ederken farzları da terk eder.⁷¹ Yine Hattâbiyye'den Muammeriyye fırkası Ebu Hattâb gibi ondan sonra imam olan Muammer'e de taparken Bezîgiyye grubu da Ca'fer b. Muhammed'in her ne kadar suret olarak insana benzese de görüldüğü gibi değil gerçekte bir ilah olduğunu iddia eder. Her mümine vahy edildiği için kalplerde doğan her şeyin vahiy olduğunu söylerler. Bu görüşlerine "Hiçbir kimse Allah'ın izni olmadan ölmez."⁷² (yani Allah'ın vahyiyle); "Rabbin bal arasına şöyle vahyetti (ilham)"⁷³ ve "Hani havarilere vahy etmiştim (ilham)"⁷⁴ ayetlerini delil gösterirler. Bunlar kendilerinden hiç birinin ölmediğini, ibadetlerini tamamlayanların melekût âlemine yükseltildiğine inanırlar.⁷⁵ Eş'arî, burada yine Hattâbiyye'den Mufadaliyye fırkasında Cafer'in rab ve nebi Selmân-ı Farişî'nin de ilah olduğuna inananlar olduğunu belirttikten sonra Sufiyye'den Nussâklar arasında hulûlü kabul edenler, Allah'ın bedenlere hulûl ettiğine inananlar var, der.⁷⁶ Görüldüğü gibi hulûl ya da tenasühe inanan fırkalar öncelikle imamlarına ilah ya da nebi

69 Eş'arî, *age*, c. I, s. 68-69.

70 Sâd, 38/72.

71 Eş'arî, *age*, c. I, s. 76-77.

72 Al-i İmrân, 3/145.

73 Nahl, 16/68.

74 Mâide, 5/111.

75 Eş'arî, *age*, c. I, s. 77-78.

76 *Aynı eser*, c. I, s. 79-80.

Eserdeki sayfanın 1 numaralı dipnotunda çoğunluğa göre bu kişinin Hallâc-ı Mansûr olduğu belirtilmişse de asıl metinde bununla ilgili açık bir bilgi bulunmamaktadır.

vasfı verirler, bundan sonra da dünyayı ebedileştirip ahireti inkâra başlar, böyle olunca da artık dinin farzları haram ve helalleri ortadan kalkar, kişiler ilahlaşır, hatta ölmeyip ayrılık vakti gelince de melekler âlemine yükselirler.

Eş'arî'nin Gâliyye'den on birinci sıraya yerleştirdiği fırka da ilahın çeşitli bedenlere geçebileceğine inanmaktadır. Bunlar Ruh'u'l-Kudus'ün (Allah) Hz. Peygamber de olduğunu sırasıyla on iki imama geçtiğini, bunlardan her birisinin tenasüh yoluyla ilah olduğunu, iddia ederler. Eş'arî'nin tasnifine göre Gâliyye'nin on ikinci sırasında yer alanlar da Hz. Ali'nin Allah olduğuna inanıp Hz. Peygambere yalan isnat etmişlerdir. Onlara göre, Hz. Ali, Hz. Peygambere kendisini anlatması için öncelik vermiş Hz. Muhammed ise kendisi için nübüvvet iddiasında bulunmuştur.⁷⁷

Şurayıye fırkası da Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma olmak üzere Allah'ın beş kişiye hulûl ettiğini dolayısıyla bunların her birinin ilah olduğunu söyler. İlah'ın hulûl ettiği bu beş kişinin zıtları da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Muâviye ve Hz. Amr b. el-Âs'tır. Şurayıye'nin bir kısmı bu beş ilahın üstünlüğü zıtları sayesinde bilindiği için onların da övülecek kimseler olduğunu söylerlerken diğer bir kısmı da zıtların kötülenmesi gerektiğini iddia etmiştir. Şurayî'nin, bizzat kendisine Allah'ın hulul ettiği iddiası olduğu da anlatılır. Ayrıca Râfızîler'den Nemûriyye adındaki fırkanın, Allah'ın Nemûrî'ye hulûl ettiğine inandıkları da söylenir.⁷⁸

Yine Gâliyye'den Sebeiyye taraftarları Hz. Ali'nin ölmediğini dünyaya tekrar döneceğine (ric'at) inanırken, Mufavvıza fırkası da Allah'ın (c.c.) bütün işlere Hz. Muhammed'i vekil tayin ettiği için dünyayı O'nun yaratıp düzenlediğini iddia etmiştir. Mufavvıza taraftarlarının çoğu, aynı iddiayı Hz. Ali hakkında da söylerler. Onlar imamların dinin hükümlerini kaldırabildiğini, kendilerine meleklerin ve vahyin geldiğini, mucizeler gösterdiklerini iddia ederler.⁷⁹ Görüldüğü gibi burada imametle nübüvvet arasında bir benzerlik görülmektedir.

Eş'arî'den sonra hulûl inancından ekilenen Şîî fırkalar hakkında en geniş bilgilere yer veren âlimlerden biri de Abdulkahir Bağdâdî'dir. Meşhur eseri el-Fark beyne'l-Fırâk'ta Hulûliyye gruplarına ayrı bir bölüm ayırmıştır. Ona göre İslam devletinde yaşayıp da hulûl inancını benimseyen 10 fırka vardır ki, bun-

77 Eş'arî, *age*, c. I, s. 81-82.

78 *Aynı eser*, c. I, s. 82-85.

79 *Aynı eser*, c. I, s. 85-86.

ların tamamı Yüce Allah'a olan tevhid inancını bozmaya çalışır. Bunların detaylarına bakıldığında büyük çoğunluğun Râfizilerden aşırı giden gruplar olduğu görülür. Sebeiyye, Beyâniyye, Cenâhiyye, Hattâbiyye, Nemîriyye fırkalarının tamamı hulûliyedendir.⁸⁰

Sebeiyye, ilahi ruhun hulûl etmesiyle Hz. Ali'nin ilah olduğunu söylemesinden dolayı hulûliyyeden sayılmıştır. Beyâniyye, ilahi ruhun enbiya ve imamlara, Hz. Ali'ye, Muhammed b. el-Hanefiyye'ye, Ebu Hâşim'e daha sonrada Beyân b. Semân'a hulûl ettiğini böylece Beyân b. Semân'ın da ilah olduğunu iddia etmişlerdir. Cenâhiyye de aynı şekilde ilahi ruhun Ali ve evlatlarına Abdullah b. Muaviyye'ye hulûl ettiğini söylerken inkâra düşmüş, cennet cehennem ve kıyameti inkâr etmişlerdir. Hattâbiyye zaten tamamıyla hulûliyyedendir. Onlar ilahi ruhun Cafer-i Sadık'ta daha sonra Ebu'l-Hattâb el-Esedî'de olduğuna inanmış, bu sebeple de inkârcı bir grup olmuştur. Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve evlatlarının Allah'ın oğulları ve sevdikleri olduğunu iddia etmişlerdir ki bunu söyleyen de inkâr etmiştir. Şurayriyye ve Nemiriyye ilahî ruhun Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin olmak üzere beş kişiye hulul ettiğini iddia etmiştir.⁸¹

Bağdâdî, Sebeiyye, Beyâniyye, Cenâhiyye, Hattâbiyye, Râvendiyiye gibi fırkaları aynı zamanda tenasühe inanan gruplar arasında zikreder. Zira bunların hepsi ilahî ruhun imamlara tenâsüh yoluyla geçtiğine inanırlar.⁸² İsferyâinî' de Tefsir adlı eserinde hulûl konusunda Bağdâdî ile benzer görüşlere yer vermiştir.⁸³ Görüldüğü gibi burada hulûle inanan fırkalarda aynı zamanda tenâsüh inancı da bulunmaktadır. Bu durumda hulûl ile tenasüh kavramlarının keliminde yakın anlamlarda kullanıldığını görülmektedir.

Ehl-i sünnet âlimleri kadar vurgulu olmasa da Şîi bilginlerin eserlerinde ruhların tenasühüne inanan, imamlara ilah sıfatı veren, farzları kaldırap haramları helal kılan fırkalardan bahsedilmiştir. Nevbahti Fıraku'ş-Şia'sında, tenasühle ruhların belli bir süre insan bedenlerinde dolaştığına inanan fırkalardan bahseder.⁸⁴ Bunlardan Sebeiyye fırkasınının Hz. Ali'nin ölmediğine, diğer bazı

80 Bağdâdî, *el-Fark*, s. 554. bk. a.mlf., *age*, s. 13, 21-23, 155.

81 Bağdâdî, *age*, s. 555-556.

82 Bağdâdî, *age*, s. 272-273. Geniş bilgi için bk. a.mlf., *age*, s. 29-76.

83 İsferyâinî, *Tefsir*, s.130. Geniş bilgi için bk. a.mlf., *age*, s. 27-43.

84 Nevbahtî/Kummî, *Fıraku'ş-Şia'*, s. 47, 50-51 vd.

fırkalar da imamların ilah ve nebi olduğuna inandıklarını söyler.⁸⁵ Başka bir fırka da ilahın bir nur şeklinde Ca'fer b. Muhammed'e, Ca'fer meleklerden olduktan sonra Ebu'l-Hattâb'a ondan sonra da Muammerin bedenlerine hulûl ettiğine inanır. Dolaşan bu ruh ölmez, fani olmaz sadece meleklerle dönüşür.⁸⁶

Keysâniyye fırkasına göre Cebrail Muhtar adlı imama vahiyle gelir, ona birtakım haberler verir.⁸⁷ Yine Keysâniyyeden Harbiyye fırkasına göre imamet tenasüh yoluyla Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve İbnü'l Hanefiyye geçer ki bunun anlamı Allah'ın ruhu Nebi'de, Nebi'nin ruhu Ali'de, Ali'nin ruhu Hasan ile Hüseyin'de, Hüseyin'in ruhu da Muhammed b. el Hanefiyye'dedir. Bu durum Abdullah b. Amr b. Harb'e kadar böyle devam eder.⁸⁸ Tenasühe inanan bazı fırkalar da dinin bütün emirlerini farzlarını sünnetlerini reddetmişlerdir.⁸⁹ Bu durum Şii âlimlerin bile kendi mezheplerinde hulûle inanan fırkaların varlığını kabul ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Nevbahtî gibi Şia eserlerinde hulûl ve tenasühe inanan fırklar hakkında geniş bilgilerde yer almaktadır.⁹⁰ Ancak burada büyük ölçüde birbirine benzeyen ve daha önce de bahsedilmiş görüşleri tekrarlamak uygun görülmemiştir.

Hulûle inanan bu aşırı fırkalar ilahi ruhun beşere geçtiğini kabul etmesiyle Yüce Allah'ın kemal sıfatlarını beşer seviyesine indirmiş olmaktadır. Bu şekilde Yaratanla insan arasında bir farkın kalmaması uluhiyyet ve nübüvvet kavramlarının yok edilmesi demektir. İlahi ruhun bir insana hulûl ettiği inancı dinî tekliflerinin düşmesi sonucuna götürür.⁹¹ Hulûlü kabul eden fırkaların hedeflerini de şöyle sırlamak mümkündür:

İslam hakimiyeti altında zayıf ve güçsüz kalmış grupların böyle bir hileye başvurarak İslam'ı içeriden yıkma ve yok etme dinin hükümlerini belirsiz hale getirmek istemeleridir. İkinci olarak Yahudilerle irtibat halinde olan Gulât'ın İslam hilafetini ve Müslüman devletleri yıkmak istemeleridir. Müslümanların inanç, ahlak ve beşeri münasebetlerinde bozgunculuk yaparak kendilerine bir

85 Aynı eser, s. 32-33, 39, 53 vd.

86 Aynı eser, s. 54-55.

87 Aynı eser, s. 34.

88 Aynı eser, s. 40.

89 Aynı eser, s. 47.

90 Bk. İhsan İlahî Zâhir, *eş-Şia ve't-teşeyyu fırak ve tarih*, İdâretü Tercümani's-Sünne, Lahor 1995, s. 391-393.

91 Bk. Abdullah el-Emîn, *Dirâsât fi'l-fark ve'l-mezâhibi'l-kadîme ve'l-muâstra*, Dârü'l-Hakikiyye, Beyrut 1991, s. 88.

güç sağlamayı hedeflemeleridir.⁹²

Sonuç

Şia kavramı, mezhebin kolları, temel görüşlerinin kaynağı, hulûl inancının Şiî fırkalar üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada belirlenebilen sonuçlar şöyle ortaya konabilir

Grup, taraftar, birbirine uyan topluluk anlamlarına gelen Şia kelimesi Hz. Ali'yi diğer ashaptan üstün görüp onu ve evlatlarını halifelğe en layık gören anlayışları ifade eder. Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde daha ziyade sözlük anlamlarında geçen Şia kelimesi herhangi bir mezhebe işaret ya da övgü için değil gruplaşmanın yerilmesi anlamında kullanılmıştır. Buna göre Şia mezhebinin oluşumuna ya da hulûl ve tenasüh gibi inkârcı görüşlere delil gösterilebilecek herhangi bir nass mevcut değildir. İşte bu sebeple kendi sapık görüşlerini kuvvetlendirmek ve gerekçelendirmek isteyen bazı Şiî fırkaları İslam'ın hükümlerine aykırı bir şekilde nasları tevil etme yoluna gitmişlerdir. Sübjektif değerlendirmelere dayanan bu tür teviller neticesinde Şia birbirini tekfir eden onlarca alt gruplara ayrılmış, bu fırkalardan pek çoğu da ilahi ruhun imamlara hulûl ettiğini söyleyecek kadar aşırı konuma gelmiştir.

Şia'nın Ehl-i Sünnete en yakın ana kollardan biri olarak görülen Zeydiyye'de bile Hz. Ali'ye verilen aşırı üstünlük vasfı (efdal), ilk üç halifenin hilafetini (meful) adeta kerhen destekleme sonucu doğurmuştur. Efdal- mefudül anlayışını adeta dinin en önemli esası haline getiren İmâmiyye fırkası da Hz. Ali'yi nasla belirlenmiş imam olarak kabul ettiği için biraz daha ileri giderek ilk üç halife ile onlara biat eden Müslümanların kâfir olduklarını söylemiştir. Böylece imamet gibi siyasi bir olayın önemli bir itikadi esas haline getirilmesi İslam'a aykırı bazı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hz. Ali'nin nas ile tayini, ona biat etmeyenlerin ta'n ve tekfiri, her şeyi bilen imamların ismet sıfatına sahip oluşu, rec'at, mehdi ve takiyye anlayışları bunlardan ilkleridir.

Hulûle inanan Şiî fırkalar Allah'ın insan şeklinde olduğuna inanmış, ilahi ruhun Peygamber ve imamlar gibi çeşitli bedenlere hulûl ettiğini, dolayısıyla onların da ilah olduğunu iddia etmişlerdir. İmamlar hem ilah hem de nebi olunca taraftarlar da onların kulları olmaktadır. Böyle inanca sahip grupların yaptığı ilk iş dünyanın sonsuz olduğunu söyleyerek ahireti inkâr etmektir. Da-

92 Abdullah el-Emîn, *age*, s. 89-91.

ha sonra da İslam dininin farzlarını kaldırıp haramlarını helal saymışlardır. İlahı insan organlarına sahip bir varlık şekline sokan bu gruplar, cennetin bu dünyada kazanılan nimetler, cehennem de yine bu dünyadaki sıkıntılar olduğuna inanmışlardır. Bunlar, kendilerinin ölmediğini, vazifeleri bittikten sonra melekler âlemine yükseltildiğini kabul ederler. İlahın çeşitli bedenlere geçebileceğine inanan bu fırkalardan bazıları Hz. Peygambere yalan isnat eder, ilah kabul ettikleri imamlara uymayan zıtları da kötülerler. Gâli fırkaların neredeyse tamamında farklı şekillerde ortaya çıkan bu görüşleri İslam'ın özü ve esasları ile bağdaştırmak mümkün değildir.

Hulûlü benimseyen Şîî fırkalar ilahi ruhun imamlara geçtiğini söylemekle Allah ile kul arasındaki mesafeyi kaldırıp O'nu insan konumuna indirgemiş olmaktadırlar. Bu durumda Ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret kavramları ortadan kalkar, böylece dinî teklifler ve sorumluluklar da düşer. Esasında hulûl inancı gerçekte İslamiyet'i benimsemeyen, fakat Müslümanlarla beraber olmak ve yaşamak zorunda kalanların bilinçli olarak kendilerine güç sağlama ve dini tahrif etme amacıyla benimsedikleri bir düşüncedir.

Kaynakça

- Abdullah el-Emîn, *Dirâsât fi'l-fark ve'l-mezâhib'il-kadîme ve'l-muâsıra*, Dârü'l-Hakikiyye, Beyrut 1991.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- , *Fecru'l-İslam*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, Kahire 1964.
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkaahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırâk ve beyânü'l-fırkati'n-nâciyeti minhüm*, tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995.
- Bulut, Halil İbrahim, Şeyh Müfîd ve Şia'da Usûlî Farklılaşma Süreci, İzmir 2005, s. 220-329.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985.
- Demirci, Kürşat, "Hulûl", *DİA*, TDV, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 340-341.
- Doğan, İsa, "Zeyd b. Ali ve Kelamî Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1993, sayı: 7, s.137-153;
- , "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, 1993, sayı: 3, ss. 83-107.
- Ebu Cafer et-Tûsî, *Telhîsü's-Şâfi*, Danışgah-Tahran, Kûm 1394.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî, Mezhepler Tarihi*, çev.: Sıbgatullah Kaya, Şura Yayınları, İstanbul 1996.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî, *el-Külliyât mu'cemü fi'l-mustalahâti furûğu'l-lugaviyye*, tahk.: Muhammed el-Misrî vd., Messesetü'r-Risale, Beyrut 1998.
- Ecer, Ahmet Vehbi, "Şia ve Doğuşu", *Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sayı: 1, s. 136-141.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire 1950.
- Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luga*, tahk.: Abdülhalîm en-Neccâr, ed-Dârü'l-Misriyye, Mısır 1964.

- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn mürettiben alâ hurûfî'l-mu'cem*, tahk.: Abdülhamîd Henrâvî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed, *el-İntisâr ve'r-reddi alâ ibni'r-Râvendî el-mülhûd*, tahk.: Dr. Nayberc, Mektebetü Dârü'l-Arabiyye, Beyrut 1993.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Fikr, Mısır 1979.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev.: Zakir Kadirî Ugan, MEB, İstanbul 1954.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ, ve'n-nihal*, tahk.: Muhammed İbrahim Nasr/Abdurrahman Umeyra, Dârü'l-Ceyl, Beyrut 1996.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, tahk.: Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dârü'l-Meârif, Kahire, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmuu Fetava*, neşr.: Abdurrahman Muhammed b. Kâsım, Mektebetü'l-Maârif, Rabat ts.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kub İshâk, *el-Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüt, Müesses-e-i İntişarat, Tahran ts.
- İhsan İlahî Zâhir, *eş-Şia ve't-teşeyyu firak ve tarih*, İdâretü Tercümanı's-Sünne, Lahor 1995.
- İrfan Abdulhamid, *Dirâsât fi'l-firak ve'l-akâid*, Dâru't-Terbiye, Bağdat 1967.
- İsferâyîni, Ebu'l-Muzaffer el-İnmâmü'l-Kebîr, *et-Tebîr fi'd-din ve temyizü'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hêlikîn*, tahk.: Kemal Yûsuf el-Hût, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1983.
- İzmirli, İsmail Hakki, *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme*, Evkâfî İslamiyye Matbaası, İstanbul 1335.
- J. H. Kramers, "Râfiziler", *İA*, MEB, İstanbul 1964, c. IX, s. 593.
- Kazanç, Fethi Kerim, "Klasik Kelâmî Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler", *Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, [Prof. Dr. Ahmet Turan'ın Meslekte 40. Yılına Dolurması Anısına Armağan], 2007, sayı: 24-25, ss. 177-226
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1965.
- Kutluay, Yaşar, *İslamiyet'te İtikadi Mezheplerin Doğuşu*, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1950.
- Küleyni, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, tahk.: Ali Ekber el-Gaffârî, Daru Saâb, Beyrut, 1401.
- Muhammed Mâlullah, *Mevkîfu's-Şia min ehl-i sünne*, Mektebetü İbn Teymiyye, yy., 1409.
- Nevbahî, Hasan b. Musa/Kummî, Sa'd b. Abdullah, *Firaku's-Şia'*, tahk.: Abdulmunim el-Hıfî, Dâru'r-Reşâd, Kahire 1992.
- Öz, Mustafa, "Râfiziler", *DİA*, TDV, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 396-397.
- , "Şia", *DİA*, TDV, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 111.
- Öztürk, Resul, *Kâsım er-Ressî ve Zeydiyye Kelamı*, Ahenk Yayınları, Van 2008.
- Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.
- R. Strothmann, "Şi'a", *İA*, MEB, İstanbul 1979; c. XI, s. 503.
- Râgîb İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, tahk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Şehrîstânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, tahk.: Ahmed Fehmî Muhammed, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Numan, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtarat*, Danuşgah-ı Tahran, Kum 1409.
- Tehânevî, Allâme Muhammed Ali, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*, tahk.: Ali Dahrûc vd., Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1991.

- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yay. Ankara1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İslam Düşüncesinde Hulûl", *DİA*, TDV, İstanbul 1998, c. XVII, s. 341-342.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaẓâ, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, tahk.: Abdülalîm et-Tahâvî, Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1984.
- Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b.Ömer, *Esâsü'l-belâga*, tahk.: Muhammed Bâsil Uyûnussûd, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyyer, Beyrut 1998.